

ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА ПО ВРЕМЕ НА СВЕТОВНАТА ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА 1929 – 1933 г.

Доц. д-р Людмил Иванов Несторов
СА „Д. А. Ценов” - Свищов

Резюме: Целта на настоящата публикация е да разгледа състоянието на българската икономика по време на световната икономическа криза от 1929 до 1933 год. При изследването се използват емпиричният подход и сравнителният икономически анализ. Разглежда се влиянието на кризата върху основните сектори на българската икономика като селско стопанство и индустрия. Във връзка с това се посочва и отражението, което има кризата върху състоянието на вътрешната и външната търговия, държавните финанси и на паричното обръщение.

Стига се до извода, че благодарение на провежданата по това време икономическа политика от правителството, българската икономика сравнително добре се справя по време на икономическата криза и успява да минимизира отрицателните последици от нея.

Ключови думи: икономическа криза, селско стопанство, индустрия, държавни финанси, търговия, парично обръщение.

JEL: B22, E32, O57, Q48

CHARACTERISTICS OF BULGARIAN ECONOMY DURING THE WORLD ECONOMIC CRISIS 1929 – 1938

Assoc. Prof. Liudmil Nestorov, Ph.D.
Department of General Theory of Economics
D. A. Tsenov Academy of Economics

Abstract: The objective of this publication is to review the situation of Bulgarian economy during the world economic crisis from 1929 till 1933. The research employs empirical approach and comparative economic analysis. The effect of the crisis upon major sectors of Bulgarian economy, such as agriculture and industry, has been examined, as well as its impact on the state of domestic and foreign trade, the state finance and the circulation of currency.

A conclusion has been made that owing to the economic policy which the government conducted at the time, Bulgarian economy performed relatively well during the economic crisis and succeeded in minimizing the negative consequences of the crisis.

Key words: economic crisis, agriculture, industry, state finance, trade, currency circulation.

JEL: B22, E32, O57, Q48

Людмил Иванов Несторов

Въведение в темата

През двайсетте години на миналия век икономиката на България е тясно свързана със световното стопанство, поради което търпи влиянието на икономическите кризи и подеми, през които то преминава. В този смисъл е силно и влиянието на най-голямата и продължителна дотогава по своето въздействие икономическа криза от 1929 – 1933 год. Знае се, че това е криза на свръхпроизводство, но има и някои нови особености, като например значителното влияние на монополите, на милитаризацията на икономиката, на неправилната намеса на държавата в нея и най-вече допуснати грешки при провеждането на паричната политика, което води до масови фалити на банки, а оттам и на предприятия. Освен това тя обхваща всички икономически сектори и води до най-голямата безработица в света – резултат от спада на производството с повече от една трета.

Икономическата криза тръгва от САЩ, след което се прехвърля в Европа и обхваща целия свят. Първоначално тя започва в тежката промишленост и постепенно се разпростира в останалите индустриални отрасли и строителството. Масовите фалити на промишлени предприятия водят до масова безработица и спад на реалните доходи, а оттам и на потреблението на крайни продукти. По този начин, кризата се предава на селското стопанство и търговията. Поради спада в търсенето спрямо предлагането, рязко спадат цените на селскостопанските изделия (над 60%) и стоките за масово потребление, което води и до криза във всички сектори на икономиката.

Макар и отдалечени във времето една от друга, с близо 80 – годишна разлика, кризата от 1929 – 1933 год. и сегашната от 2008 г. насам, имат доста общи страни. Най-вече основната причина и за двете е появата на сериозни диспропорции в икономиката на индустриално и финансово развитите страни, а също и допуснатите дисбаланси в активите на водещи световни и национални финансови институции. По-точно това са проблеми в паричната политика, провеждана от най-големите централни банки в света, и проблеми на фискалната политика, провеждана от правителствата на най-развитите страни в света. Всички тези тежки икономически проблеми натрупвани в продължение на доста години, в крайна сметка, водят до свиване на производството и платежоспособното търсене, нарастване на безработицата и спад в жизненото равнище.

Освен външни причини за проявлението на икономическата криза у нас през трийсетте години на миналия век, има и редица вътрешни. По-важните от тях са, че българската икономика, по това време, е все още слаба и недостатъчно стабилизирана след годините на войни, изплащат се огромни за нашите възможности средства съгласно Ньойския мирен договор¹ и наред с това тя все още силно изостава в технологично отношение спрямо европейските и водещите световни икономики.

¹ Според Кирил Гр. Попов, дългогодишен директор на Дирекцията на статистиката в Царство България, общият размер на задълженията на България по Ньойския мирен договор от 1919 г. възлизат на близо 30 милиарда лева по курса му към този период. Виж Попов К. Финансовите тежести на България по Ньойския договор, София, 1925, с. 5. Цитирано по Икономика на България до социалистическата революция, София, ДИ „Наука и изкуство“ 1989, с. 421.

Добавката е моя: Ако вземем предвид, че за изследвания период приходите по държавния бюджет са около 6.5 млрд. лв., а част от тях са и плащанията по този дълг, то може да се каже, че наложените санкции спрямо страната след Първата световна война са наистина жестоки и те тежат на нейната икономика до 60-те години на миналия 20-ти век.

Отражение на икономическата криза върху селското стопанство

Най-силно е отражението на кризата в основния за страната отрасъл – **селското стопанство**. По това време в него са заети над 2.5 млн. души, т.е. 41% от населението на страната.² Общият брой на земеделските стопанства по това време е 750 613, като в 79% от тях земята е изцяло собственост на стопанистващите я лица, а в 13.8% – обработващите земята владеят над 50% от нея,³ т.е. над 90 на сто от земеделските стопанства в България към началото на кризата са частна собственост.

От общо 42,9 млн. декара обработваема земя близо 62 на сто е засята със зърнени култури, а една трета само с пшеница. На пръв поглед парадоксално, но за зла участ напълно реално, точно през годините на кризата средният добив от декар на зърнени храни се увеличава,⁴ което води до още по-голямо предлагане спрямо намаляващо външно и вътрешно търсене. Така например през 1934 спрямо 1911 г. намалява износа на зърнени храни с 59%, а само на пшеница с 49%⁵.

През разглеждания период продължава раздробяването на земеделските обработваеми участъци земя, като се увеличават най-вече тези между 30 и 50 дка, за сметка на намаляването на едрите участъци над 100 дка.⁶ Причината за това остава пренаселеността на българското село и бавните темпове на развитие на промишлеността, която не може да осигури работни места за това население. По този начин раздробеността на българското селско стопанство още повече засилва предлагането на селскостопански продукти при намалено търсене и задълбочава влиянието на кризата както в отрасъла, така и в икономиката като цяло.

Оттук идва и една от особеностите на кризата в България, а именно, че въпреки силния спад на цените на зърнените храни и на селскостопанските продукти като цяло с 53,4%⁷, производството им у нас по време на кризата не спада, а дори се увеличава. Причината е, че дребните селски производители, които преобладават у нас по това време, не желаят да намалят това производство, тъй като те работят предимно за своята прехрана и се стремят чрез увеличаване на продажбите, при по-ниски цени, да компенсират своите загуби.

С цел да се спре спада в цените и да се стабилизира селското стопанство и икономиката през 1930 г. се създава Дирекция „Храноизнос“ като монополно държавно предприятие.⁸ Целта е чрез нея да се изкупуват продукти на по-висока цена, за да се конкурират другите износители на външния пазар, а загубата се поема от държавния бюджет. С цел ограничаване на нарастващите загуби, в последствие тези цени се намаляват и се предоставя правото за изкупуване на

² Статистически годишник на Царство България, год. XXVII-, София, 1935, с. 106.

³ Статистически годишник на Царство България, год. XXVII-, София, 1935, с. 108.

⁴ Статистически годишник на Българското царство година XXVII, Държавна печатница, София, 1935, с. 125 и с. 141.

⁵ Пак там, с.141.

⁶ Статистически годишник на Българското царство – 1928 г., год. XX, Държавна печатница, София, 1929 с. 114 – 117 и ⁶ Статистически годишник на Българското царство – 1934 г., година XXVII, Държавна печатница, София, 1935 с.106 – 109.

⁷ Спрямо 1928 г. цените на зърнените храни по време на кризата спадат с две трети. Виж Статистически годишник на Българското царство – 1934 г., година XXVII, Държавна печатница, София, 1935 с.275. и с. 265 - 277

⁸ Вж. за повече подробности **Беров, Л.** Икономическото развитие на България през вековете, София, Профиздат, 1974, с. 139.

Людмил Иванов Несторов

селскостопански продукти от частни лица. Това води до нарастване на спекулата, тъй като по-заможните търговци купуват на ниски цени зърнените храни от производителите, а ги продават на по-високи на Дирекцията. По този начин производителите понасят още по-големи загуби, а цените на хранителните продукти изкуствено се завишават на вътрешния пазар, което води до намаляване на тяхното търсене и задълбочаване на кризата.

Наред с увеличаване на производството на зърнени храни нараства и производството на варива, зеленчуци, плодове, грозде, тютюн, рапица, памук и др. земеделски култури, които повече се търсят на външния пазар.⁹

Характерно за разглеждания период е, че по-малко намаляват цените на индустриалните стоки спрямо тези на селскостопанските. Техният спад през 1934 г. спрямо 1929 г. е около 45%, т.е. с близо 20 на сто по-малко от този на селскостопанските.¹⁰ Това се дължи преди всичко на влиянието на индустриалните картели, които не позволяват по-ниски цени на техните продукти.

С цел да се намали влиянието на кризата върху вътрешното потребление се въвежда промяна в начина на заплащане на труда. Вместо 50% в бонове и 50% в пари, както се е практикувало в средата на двайсетте години, сега се въвежда нова пропорция 75% в бонове и 25% в пари като БНБ е приемала плащането на данъци и дългове в бонове. С тази мярка не се постига желания ефект, тъй като по-малкото пари в обръщение поддържат изкуствено високи цените на крайните продукти с всички отрицателни ефекти от това върху вътрешното потребление.

Друга мярка за борба с кризата по това време е и т. нар. „нормиране на продуктите от първа необходимост“, което означава държавно наложено намаление на цените на някои дефицитни продукти като например захар, газ, памучна прежда, цимент и др.¹¹ Това на практика не води до реално намаляване или задържане нарастването на цените на тези стоки и има по-скоро временен политически, а не икономически ефект. Причината е, че цените на тези продукти не се определят от правителството, а от техните производители. Подобно въздействие има и приетият от Народното събрание Закон за контрол върху картелите и монополните цени през 1931 г.¹²

С цел стимулиране на селското стопанство в закона за бюджета през 1932/1933 г. се прима решение да се освободят от държавен поземлен данък първите 100 дка. земя засята със зърнени храни, варива и ливади, до 10 дка. овощни градини, тютюн, гори и др.¹³ Това също не води до желания икономически ефект, тъй като едрите селски стопанства в страната по това време са едва 10.9%.

Влияние на икономическата криза върху секторите извън селското стопанство

⁹ Статистически годишник на Българското царство – 1940 г., година XXXII, Държавна печатница, София, 1940, с. 283 – 284.

¹⁰ Статистически годишник на Българското царство, година XXVII, Държавна печатница, София, 1935, с. 265 – 277.

¹¹ Вж. за повече подробности **Наташ**, Ж. Икономика на България до социалистическата революция, София, ДИ „Наука и изкуство“ 1989, с.466.

¹² Вж. Държавен вестник брой 220 от 23. XII. 1931 г.

¹³ Вж. Държавен вестник брой 71 от 1. VII. 1932 г.

Людмил Иванов Несторов

Влиянието на икономическата криза върху българската икономика може да се проследи и чрез изследването на някои основни показатели, характеризиращи състоянието на другите два сектора в нея, а именно на **индустрията и услугите**. Това може да се види като се започне от данните в следващите таблици 1 и 2.

В резултат на икономическата криза общият брой на т. нар. заведения в добивната промишленост, преработката на материали, търговията, съобщенията, транспорта, науката, образованието, изкуството и здравеопазването намалява общо с 13% /виж таблица 1/. През разглеждания период най-силно намалява броят на предприятията, занимаващи се с търговия – 35.4% и на индустриалните предприятия с 24.6%. В резултат на това относителният дял на двата сектора в националната икономика от 90 на сто през 1926 г. спада на 74.4% през 1934 г. Заедно с това се забелязва, макар и по-слабо, нарастване броя на предприятията в съобщенията, транспорта и здравеопазването.

Таблица 1. Брой предприятия в България по икономически сектори и основни отрасли

Години	Общо	Индустрия	Търговия	Съобщения и пренос	Наука и изкуство	Здравеопазване
1926	197784	115663	63282	13141	396	437
1934	172087	87168	40888	13529	365	460
Темп на прираст в %	- 13	- 24.6	- 35.4	+ 2.9	- 7.8	+ 5.3

Използвани са Статистически годишник на Царство България, год. XXVII-, София, 1935, с. 150 – 167 и Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 290 – 233.

Забележка: Използвани са данни към 31. XII.1926 г., тъй като последното преброяване на индустриалните, търговските и др. заведения в България преди икономическата криза от 1929 г. е правено през тази година, а следващото такова преброяване е към 31. XII. 1934 г..

Въпреки намаляване броя на предприятията в индустрията и търговията, това не се отразява силно върху спада на заетостта, което може да проследим от данните в **таблица 2**. Общо за индустрията и услугите заетостта намалява само с 1.4%. Най-силно намалява заетостта в търговията с близо 40 на сто и значително по-слабо в индустрията с 9.9%. Интересно е, че успоредно с протичащия процес на спад в тях, заетостта се увеличава в другите подотрасли на услугите. Така например почти двойно тя нараства в сферата на сухопътния транспорт и то предимно в превоза на хора и стоки. Най-силно това се усеща в градовете. Жалко е, че според статистическите данни, по-силно нараства превоза на хора и стоки с животинска тяга, а не с моторни коли.¹⁴

¹⁴ Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с.310 – 312.

Таблица 2. Брой заети в България по икономически сектори и основни отрасли

Години	Общо	Индустрия	Търговия	Съобщения и пренос	Наука и изкуство	Здравеопазване
1926	368022	235939	99598	12519	1937	2756
1934	362811	212642	59871	24898	2545	3278
Темп на прираст в %	- 1.4	- 9.9	- 39.9	+ 98.9	+ 31.4	+ 18.9

Използвани са Статистически годишник на Царство България, год. XXVII-, София, 1935, с. 150 – 167 и Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 290 – 333.

Забележка: Използвани са данни от 1926 г., тъй като последното преброяване на индустриалните, търговските и др. заведения в България преди икономическата криза от 1929 г. е правено през 1926г.

Чувствително нарастване на заетостта се забелязва също в науката и изкуството, като по-силно нараства броят на заетите в изкуството и особено в театрите.¹⁵ Интерес буди фактът, че през разглеждания период се увеличава броят на частните санаториуми, клиники, зъботехнически работилници и ветеринарни лечебници, в резултат на което нараства и заетостта в здравеопазването и лечението.

За да обясним донякъде запазването на сравнително високата заетост в индустрията и услугите трябва да се отбележи, че към началото на кризата у нас 43.7% от заетите в тях са стопани, т.е. частни собственици, които независимо от обстоятелствата, остават заети в съответния бранш до момента, в който не фалират. От данните в таблица 1 става ясно, че в разглежданите сектори са фалирали само 13% от предприятията. Останалите заети са наемни работници. От тях обаче работниците, пряко заети в производството на стоки и услуги са едва 145 844 /40% от всички заети в тези два сектора, а останалите 16.3% са директори, чиновници и технически ръководители.¹⁶

Особености на кризата в сферата на индустрията

Индустрията, през разглеждания период е вторият по значение отрасъл в икономиката, след селското стопанство. В резултат на кризата броят на индустриалните предприятия спада със 7.8%, а заетостта в тях с 9.9%. На фона на протичащата в Европа и света криза, от гледна точка на тези показатели, у нас последиците са по-слаби. Причината за това е недостатъчно високата степен на развитие на този сектор у нас и сравнително малкият брой заети в него, тъй като това са предимно дребни предприятия с преобладаващ брой на работниците в тях между 10 и 19 човека.¹⁷

¹⁵ Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 332 – 333.

¹⁶ Статистически годишник на Българското царство, година XXVII, Държавна печатница, София, 1935, с. 280 – 320.

¹⁷ Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940с. 336 -337.

Людмил Иванов Несторов

По-добре влиянието на кризата върху индустрията у нас може да се види от промените в броя на предприятията от основните индустриални отрасли и броя на заетите в тях, които са посочени в таблици 3 и 4. По време на кризата намалява броят на предприятията, произвеждащи храни и пиетета с 33.9%, метали и метални изделия – с 27%, на кожарски изделия с – 22.3%. В химическата промишленост предприятията намаляват с 18.9%, а при производството на облекло и обувки с 20.8%,. Увеличава се обаче броят на предприятията, занимаващи се с дърводелство и керамика.

Таблица 3. Брой предприятия в индустрията на България по основни отрасли

Год.	Общо	Храни и пиетета	Облекло и обувки	Метал и мет. изделия	Дърводелство	Текстил	Керамика	Кожарска	Химическа
1926	115663	29121	26319	16873	9182	9768	2334	1877	461
1934	87168	19287	20835	12325	11199	8943	2988	1458	374
Темп на прираст в %	- 24.6	- 33.8	- 20.8	- 27.0	+ 22.0	- 8.5	+ 28.0	- 22.3	- 18.9

Използвани са Статистически годишник на Царство България, год. XXVII-, София, 1935, с. 150 – 167 и Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 290 – 333.

Забележка: Използвани са данни от 1926 г., тъй като последното преброяване на индустриалните, търговските и др. заведения в България преди икономическата криза от 1929 г. е правено през 1926 г.

Интересно е да се отбележи, че въпреки намаляване на предприятията за производство на храни и пиетета (виж данните от таблица 3) и на производството в тях (виж данните от таблица 5), броят на заетите там се увеличава значително през разглеждания период – с 39.5% (виж данните от таблица 4). Това на пръв поглед парадоксално явление може да се обясни с факта, че броят на предприятията в този отрасъл намалява, тъй като по време на криза се извършва процес на тяхното окрупняване и на пазара остават по-конкурентноспособните. Броят на заетите в този отрасъл нараства, тъй като производството в него намалява по-бавно от спада в цените, а влияние оказва и стремежът на заетите да имат преди всичко работа, макар и с по-ниска работна заплата, която през разглеждания период намалява средно с 12 на сто¹⁸ в този отрасъл. Подобна е ситуацията и при производството на облекло и обувки.

В текстилната промишленост, където производството спада с най-бързи темпове спрямо спада в цените, се забелязва значително по-малък спад в броя на предприятията (8,5%) и значително нарастване броя на заетите (49,1%), въпреки ниските работни заплати в този отрасъл. Една от основните причини за този факт, е че в текстилната промишленост над 55% от заетите са жени, а от общия брой работници жените заемат 60,1%. Освен това, там работната заплата на жените е с 30% по-ниска от тази на мъжете. При положение, че безработицата нараства, през изследвания период, явно се оказва изгодно да се наемат повече жени при по-ниска работна заплата, въпреки спада на

¹⁸ Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с.171 – 172.

Людмил Иванов Несторов

производството, с цел намаляване на разходите за единица продукция. Като се има предвид силния спад в цените на дребно и на текстила, то явно тази политика за снижаване на производствените разходи носи положителен финансов резултат на съответните собственици.

Таблица 4. Брой заети в индустрията на България по основни отрасли

Год.	Общо	Храни и питиета	Облекло и обувки	Мета лургия	Дърво делство	Тек стил	Кера мика	Кожа рска	Хими ческа
1926	235939	29121	48729	33732	15003	23184	5033	6369	4332
1934	212642	40630	39568	24342	20982	34580	5996	4441	1839
Темп на прираст в %	- 9.9	+ 39.5	- 18.8	- 27.8	+ 39.9	+ 49.1	+ 19.1	- 30.3	- 57.6

Източник: Статистически годишник на Царство България, год. XXVII-, София, 1935, с. 150 – 167 и Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 290 – 333.

Забележка: Използвани са данни от 1926 г., тъй като последното преброяване на индустриалните, търговските и др. заведения в България преди икономическата криза от 1929 г. е правено през 1926г.

По-различна е ситуацията в дървообработващата и керамичната промишленост. Там, през разглеждания период нараства броят на предприятията и на заетите в тях въпреки спада в производството, който надвишава спада в цените. Причината е в засиления износ на тези стоки.¹⁹

Положително се отразява кризата на тютюневата промишленост, където намалява броят на предприятията и на заетите в тях, но се увеличава производството и износа. Подобно е положението и в енергетиката. Производството на ел. енергия през разглеждания период нараства най-много от всички индустриални производства с 41.1 на сто, което се обяснява с нарасналата необходимост от нея както за производството на стоки и услуги, така и за бита.

Най-зле е положението при производството на метални изделия, на облекло и обувки, а също в кожарската и химическата промишленост. Там производството намалява с по-бързи темпове от спада в цените, а успоредно с това намалява броят на предприятията и на заетите в тях. Съдейки по тези данни трябва да се отбележи, че тук кризата в индустрията има чувствителни отрицателни последици, макар и по-слаби отколкото в развитите индустриални страни.

¹⁹Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 382 – 383.

Людмил Иванов Несторов

Таблица 5. Изменение в производството на някои основни за индустрията отрасли в милиони лв. по текущи цени и изменение в индекса на цените в България периода 1929 – 1933 г. при база на цените 1934/35 г.

Години	Храни и питиета	Текстил и облекло	Метал ни изделия	Дървооб работва не	Ел. енергия	Хими ческа	Кожарска	Индекс на цените
1929	3.2	2.3	0.600	0.419	0.197	0.575	0.401	182.6
1933	1.5	1.9	0.440	0.300	0.278	0.363	0.201	95.7
Темп на изменени е на производ ството и цените в %	46.9	82.6	73.4	71.6	141.1	63.1	50.1	52.4
Коефици ент на изпревар ване в % ²⁰	89.5	157.7	140.1	136.6	269.1	120.4	95.6	----- ---

Използвани са Статистически годишник на царства България 1935, год. XXVII, София, 1935, с. 150 – 167 и Статистически годишник на царства България год. XXXII, София, 1940, с. 290 – 333.

Забележка: Използвани са данни от 1926 г., тъй като последното преброяване на индустриалните, търговските и др. заведения в България преди икономическата криза от 1929 г. е правено през 1926 г. Забележка: Осредненият индекс на цените е изчислен при база 1934/35 г.=100.

Източник: Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 382 – 383 и с. 566.

От казаното до тук за проявите на кризата у нас може да се заяви, че тя се различава по своите последици за живеещите на село и в града. В селата тя се усеща по това, че няма достатъчно реализация на земеделските и животинските продукти, поради намаляване на общото тяхно потребление в резултат от намаляването на заетостта и доходите. Това означава, че хората по селата не страдат от глад или липса на средства за прехрана, а от липса на пари и възможност с тях да си закупят промишлени стоки. Проблемът на живеещите в градовете е, че нямат както достатъчно доходи, така и достатъчно произведени земеделски и животински продукти за прехрана. В резултат на това спада жизненото равнище на цялото население през разглеждания период.

Последици от кризата върху вътрешната и външната търговия

²⁰ Относно начина за определяне на Коефициентът на изпреварване или на изоставане виж за повече подробности **Иванов, Л.** Статистическо изследване и прогнозиране на развитието, Свищов, 2008, с. 40 – 41. В нашия случай съпоставяме изменението в темпа на производството на стоки в съответните отрасли с темпа на изменение на цените средно за страната. Полученият резултат показва дали производството спада с по-малки или по-големи темпове от този на цените.

Влиянието на кризата върху основните сектори на икономиката се отразява и върху състоянието на вътрешната и външната търговия на страната. От гледна точка на **вътрешната търговия** намалява потреблението на основни промишлени стоки като каменни въглища, машини, дърводелски изделия, керамика, захар, олио, спирт, храни и др.²¹

По време на кризата важно значение във вътрешната търговия има вече споменатата държавна дирекция „Храноизнос“, която като държавно монополно обединение диктува изкупните цени на повечето важни стоки като зърнените храни, памука и конопа. Също важно е значението и на Българска земеделска и кооперативна банка, която пък диктува изкупуването на тютюна. Влияние оказват и различните видове земеделски, производителни и кредитни кооперации, които осъществяват не само изкупуването на основни земеделски продукти, но и доставят на техните производители определени промишлени стоки по определени цени както от вън, така и от вътре. Като цяло, влиянието на тези монополи е неблагоприятно върху производството и търговията със съответните стоки, тъй като поддържат изкуствено завишени цени както на суровините за тяхното производство, така и на крайните продукти, което пречи за тяхната реализация.

През периода 1929 – 1933 г. **вносът** намалява в абсолютен размер с 275 тона, а относително с 54.5%. Причините за намаляването на вноса са както намалената покупателна способност на потребителите вътре в страната, така и завишеният валутен контрол от страна на БНБ, който ограничава валутата, с която могат да търгуват различните стопански субекти извън страната. Влияние по това време оказва и Министерството на търговията, промишлеността и труда, което забранява вноса на определени машини, за да не намали и без това ниския брой на заетите в индустрията.

Износът обаче се увеличава в абсолютен размер със 124,3 тона, а в относителен с 41,4%. Поради това през периода 1929 – 1933 г. страната има положителен търговски баланс като износът на 100 лв. внос нараства от 76 на 129 лв. На практика обаче, външно-търговският оборот на страната намалява в абсолютен размер с 50,6 тона,²² което е сравнително добре в сравнение с годините след водените неуспешни войни от 1912 до 1918 г.

През разглеждания период се увеличава най-вече износът на плодове и зеленчуци, тютюн, горивни материали, метали, а се внасят предимно химически изделия, смоли, гуми, масла, метални изделия, материали за хартия, текстил и текстилни изделия. Новото в структурата на износа е, че намалява относителният дял на зърнените храни, живите животни и розовото масло, а се увеличава този на плодовете, зеленчуците, яйцата и пилешкото месо. В структурата на вноса новото е, че се намалява относителният дял на внесените машини, а се увеличава вноса на суровини.

Основни наши търговски партньори по това време са Белгия, Германия, Швейцария, Египет и Русия, с които външно-търговският ни оборот се увеличава.²³ Прави впечатление, че намалява относителният дял на търговията с наши основни търговски партньори като например Англия, Франция и Италия, което е резултат от структурата на нашата икономика и конкурентоспособността на нашите стоки по това време.

²¹ Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 290 – 333. с. 382

²² Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 499.

²³ Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 500 – 558.

Людмил Иванов Несторов

В резултат от влошаване на икономическата среда по време на кризата и нарушаване на разплащанията между отделните контрагенти на международния пазар, повечето страни се отказват от свободната конвертируемост на своите валути и преминават към бартерни сделки извършвани въз основа на сключени двустранни клирингови споразумения. В България този външно търговски режим се използва през 1932 - 1933 г. и резултатите от външната търговия по това време са резултат именно от него.

Съдейки по сравнително малкия спад в общия външно-търговски оборот, което е резултат от ръста в износа по това време, то може да се каже, че българската икономика сравнително добре се справя по време на икономическата криза, от гледна точка на своята външна търговия, и успява да минимизира отрицателните последици от нея. Причината е в сравнително ниските цени на нашите основни износни стоки в т. ч. на зърнените храни, тютюна, плодовете, зеленчуците, яйцата и др., което ги прави конкурентоспособни на външния пазар по време на кризата.

Влияние на кризата върху държавните финанси и паричното обръщение

Естествено е, че по време на кризата **държавните финанси** не са в добро състояние. **Приходите** по държавния бюджет намаляват за периода 1929 – 1933 г. в абсолютен размер от 6,6 млн. лв. на 5,1 млн. лв., т.е. с 1,5 млн. лв., а относително с 22,7%. Най-голям относителен дял от тях заемат приходите от косвени данъци, които формират над една трета от държавния бюджет. Най-силно спадат приходите от преки данъци, с близо една четвърт, което се дължи преди всичко на спада на общия доход. Силният спад в приходите от преки данъци идва най-вече от спада в приходите от поземлен данък, данъка върху дружествата, военния данък и данък сгради.²⁴

Разходите по държавния бюджет, за разглеждания период, намаляват с 2,7 млн. лв. (от 8,2 на 5,5 млн. лв.) или с 32,9%. По този начин се свива и бюджетният дефицит от 1,6 на 0,4 млн. лв. Причините за този факт са мерките, които взема правителството по свиване на всички бюджетните разходи. При разглеждане структурата на разходите по бюджета прави впечатление, че най-голям относителен дял през 1930 – 1931 г. имат разходите за погасяване на държавния дълг – 26,7%, следвани от военните разходи - 13,4% и разходите за народна просвета – 11%. В края на кризата през 1933 – 1934 г. разходите за погасяване на държавния дълг намаляват в абсолютен размер с 300 хил. лв., но се увеличава техният относителен дял от размера на държавните разходи – 32,8%. Най-малко намаляват в абсолютен размер разходите за просвета, което води до нарастване на техният относителен дял на 14,5% от държавния бюджет. По този начин те надвишават дори военните разходи като са втори по абсолютен размер след разходите за покриване на държавния дълг.²⁵ Това е много добър показател за далновидност на управляващите тогава, тъй като се инвестират средства в човешки капитал и се поставя добра основа за дългосрочно икономическо развитие на страната.

Основна причина за свиването на държавните разходи е намаляване броя на държавната администрация. Освен това се намаляват разходите за издръжката на царя, заплатите на министрите и на депутатите. Наред с това, България успява да разсрочи вноските си за репарации свързани с Ньойския

²⁴ Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 328 – 329.

²⁵ Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 350.

Людмил Иванов Несторов

мирен договор, приемат се редица закони, имащи за цел стабилизиране на производството и цените, като например Закона за контрол върху картелите, Закона за закрила на земеделските стопани, Закона за длъжниците и измененията в Закона за изкупуване и износ на зърнени храни. Благодарение на Закона за закрила на земеделските стопани се формира държавен фонд за подпомагане на селскостопанските производители натрупали големи задължения към банките. Целта е да се подпомогнат самите производители и да не се позволи на банките да фалират. Нещо, което и днес би било полезно да се вземе предвид.

По време на кризата настъпват промени и в **паричното обръщение**. В резултат от спада в доходите на населението и отделянето на повече средства за потребление през 1933 год. депозитите намаляват в абсолютна стойност с 50 на сто спрямо 1929 г.²⁶ Въз основа на това портфейлът на частните банки се свива с 58,8%, а броят на частните банки намалява от 137 на 118 през разглеждания период, което прави с 13,9%.²⁷

Въвежда се контрол от страна на БНБ върху частните банки при предоставянето на кредити с цел да се запази тяхната стабилност. Допълнителна мярка в тази посока е намаляването на банкнотите и монетите в обръщение с 19,4%.²⁸ Въпреки взетите мерки, отчитайки цялостното влияние на кризата върху българската икономика, валутният курс на лева се обезценява спрямо швейцарския франк с 28,66%, а спрямо германската марка – с 0,18%.²⁹

Всичко това дава основание на Обществото на народите (днес ООН)³⁰, отчитайки състоянието на бюджета на страната и нейното общо икономическо състояние, да посочи, че България е сравнително по-добре от много други страни по това време. което е още едно доказателство за по-лекото усещане на световната икономическа криза у нас.

Някои изводи от управлението на кризата през периода 1929 – 1933 г.

Държавното управление по това време е в ръцете на Демократическата партия. Начело на нея са Александър Малинов и Андрей Ляпчев. През първата половина на кризата 1928 – 1931 г. начело на страната е правителство с министър председател А. Ляпчев³¹ и финансов министър Ат. Буров. И двамата са икономисти привърженици на стопанския либерализъм и с опит във воденето на държавните финанси. Поради тази причина, въпреки икономическите трудности, изискващи засилване на държавната намеса в икономиката, те успяват да я ограничат и да стимулират частния бизнес в индустрията и селското стопанство.

Така например те не приемат предложения от предишното правителство Закон за трудовите земеделски стопанства и запазват правото на покупко – продажба на земя да се извършва по пазарен принцип. В същата тази посока е премахването и на съществуващата дотогава. Главна дирекция на трудовите

²⁶ Статистически годишник на Царство България год. XXVII, София, 1935 с. 578.

²⁷ Пак там, с. 578

²⁸ Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 581.

²⁹ Статистически годишник на Царство България год. XXXII, София, 1940, с. 584.

³⁰ Вж. за повече подробности **Натан**, Ж. Икономика на България до социалистическата революция, София, ДИ „Наука и изкуство“ 1989, с. 476.

³¹ **Ляпчев**, Андрей е **министър-председател на България** през периода **1926-1928** г. и **1928-1931** г. Като икономист е привърженик на школата на либерализма и макар да не завършва висше икономическо образование слуша лекции и трупа опит в Цюрих, Берлин и Париж.

Людмил Иванов Несторов

зеделски стопанства, която на практика администрира поземлените икономически отношения. Стимулира развитието на кооперациите в техния класически вид от началото на века, т. е. без държавна намеса и принуда.³² Подобно е въздействието на Закона за насърчаване на индустрията, който е едно завръщане към либералните основи на българската икономическа политика³³ преди Първата световна война. Въпреки противоречивите мнения и разпалени дискусии в тогавашното Народно събрание и в обществото тези закони са приети и изиграват положителна роля за стабилизирането и развитието на българската икономика по това време.

През втората половина на кризата (1931 – 1934 г.) управлението на страната остава в ръцете на демократите, само че начело с другия лидер в партията – Александър Малинов³⁴, Въпреки своите либерални стопански възгледи, в условията на задълбочаващата се криза, управляващите проявяват държавническа мъдрост и отговорност. Израз на тези качества е ограниченото засилване на държавната намеса в икономиката. Целта е да не се допусне стопанска разруха, да се запази максимално възможно производството и стабилността на държавните финанси и паричната единица. В тази посока на разсъждение и действие са създаването на държавната дирекция „Храноизнос“ с цел регулиране по купко – продажбата на земеделски продукти, нормирането на цените на някои стоки от първа жизнена необходимост, създаване на държавни фондове за подпомагане на най-силно засегнатия отрасъл – селското стопанство, умело балансираната бюджетна и парична политика, която не допуска силно нарастване на бюджетния дефицит и запазва стабилността на българския лев, сключването на търговски споразумения за външна търговия с цел стимулиране на износа и др.

От всичко казано до тук, опирайки се на опита от миналото, е възможно да търсим положителни решения за борба с икономическата криза днес. За целта е необходимо да си изведем поуки от провежданата тогава икономическа политика. Да се отстранят допуснатите слабости и на база взетите правилни преценки и решения, да се засилят позитивните страни на днешната антикризисна политика. Такива ценни поуки могат да се извлекат и да бъдат полезни днес, особено в областта на фискалната и паричната политика и политиката за стимулиране на производството в промишлеността и селското стопанство, и що се отнася до дребния и среден бизнес, който е преобладавал през разглеждания период.

³² За повече подробности виж Спасов Л. Икономическата политика на Първото и второто сговористко правителство, сп. „Проблеми на стопанската история на България“, София, 1996, с. 144.

³³ Вж. за повече подробности Шишманова, П. Икономически теории, изд. „Абагар“, В. Търново, 2005, с. 144 – 157. Става дума за зараждане и развитие на идеите на стопанския либерализъм в България преди Освобождението, чиито представители са Иван Богоров, Г. С. Раковски и Л. Каравелов и след него с представители Григор Начович, Лазар Паяков, Бончо Боев, Иван Евст. Гешов, А. Ляпчев.

³⁴ Александър Малинов е по образование юрист и завършва право в **Киев** през **1891**. След идването си в България е **съдия**, **прокурор** и **адвокат** в **Пловдив**. Активен деец на Демократическата партия, той става неин водач след смъртта на **Петко Каравелов** през **1903**. Малинов е начело на правителството на Демократическата партия (1908-1911), при което е обявена независимостта на България (**22 септември 1908**) и са направени измененията в **Търновската конституция** от 1911. Бил е още три пъти министър председател 1910-**1911** г., **1918** г. и **1931**- 1934 г.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. Беров Л. Икономическото развитие на България през вековете, София, Профиздат, 1974.
2. Иванов Л. Статистическо изследване и прогнозиране на развитието, Свищов, 2008.
3. Икономика на България до социалистическата революция, София, ДИ „Наука и изкуство”1989.
4. Натан Ж. Икономика на България до социалистическата революция, София, ДИ „Наука и изкуство”1989.
5. Попов К. Финансовите тежести на България по Ньойския договор, София, 1925.
6. Спасов Л. Икономическата политика на Първото и второто сговористко правителство, сп. „Проблеми на стопанската история на България”, София, 1996.
7. Статистически годишник на Българското царство – 1928 г., год. XX, Държавна печатница, София, 1929.
8. Статистически годишник на Българското царство – 1934 г., година XXVII, Държавна печатница, София, 1935.
9. Статистически годишник на Българското царство година XXVII, Държавна печатница, София, 1935.
10. Статистически годишник на Царство България год.XXXII, София, 1940.
11. Статистически годишник на Царство България, год. XXVII-, София, 1935.